

Ruch Biblijny i Liturgiczny

NR 2

ROK XLVIII

1995

A R T Y K U Ł Y

Ks. Norbert Mendecki

PALESTYNA I JEROZOLIMA W OKRESIE PRZEDIZRAELSKIM

1. PALESTYNA W OKRESIE PRZEDIZRAELSKIM

Palestyna leży na szlaku tzw. „żyźnego półksiężyca”, rozciągającego się od doliny Nilu w Egipcie poprzez Palestynę i Syrię aż do Mezopotamii i Babilonii. Na tym obszarze istniały warunki sprzyjające wytworzeniu się wielkich starożytnych kultur. Także okręg ten nawiedzały napływające plemiona nomadów ze stepów i z pustyni oraz plemiona górskie z gór leżących na północy. Właśnie Palestyna z Syrią przewyższały kulturowo wszystkie inne obszary starożytnego świata aż do 4. tysiąclecia przed Chr.¹ Od początku 4. tysiąclecia pojawiły się nowe centra kulturowe, leżące nad Nilem oraz nad Tygrysem i Eufratem, które zdominowały dotychczasowe, nadając piętno starożytnemu światu.

Od 4. tysiąclecia przed Chr. Palestyna stała się krajem „tranzytowym” pomiędzy wyżej wymienionymi centrami kulturowymi. Poprzez Palestynę przebiegały drogi handlowe : z północy na południe wzdłuż Morza Śródziemnego. Inna droga wiodła poprzez arabsko-

¹ Niniejszy artykuł jest krótkim wprowadzeniem do historii Palestyny i Jerozolimy w okresie przedizraelskim. Obszerne omówienie zagadnienia znajduje się w: L. W. Stefaniak, *Archeologia Palestyny*. Praca zbiorowa, Poznań 1973, 199—338 oraz E. Otto, *Jerusalem — die Geschichte der Heiligen Stadt. Von den Anfängen bis zur Kreuzfahrerzeit* (Urban-Taschenbücher; Bd. 308), Stuttgart 1980.

-syryjski step do Babilonii. Wielką rolę w połączeniu Zachodu ze Wschodem odgrywała równina Jezreel, wiodąca od Morza Śródziemnego aż do Jordanu, dzieląc góry galilejskie od samarytańskich. Na tej równinie leżały ważne miasta: Megiddo, Taanak i Bet Szean. Inne połączenie Wschodu z Zachodem istniało na południu od równiny Jezreel, począwszy od ujścia Jordanu do Morza Martwego. Według biblijnego przekazu tutaj rozpoczęli Izraelici podbój Ziemi Obiecanej, zdobywając Jerycho.

Jerycho uchodzi za najstarsze dotychczas odkopane miasto świata, znajdujące swe początki już w 8. tysiącleciu przed Chr.² W tym okresie myśliwi i „zbieracze” wybudowali prawdopodobnie najpierw sanktuarium. Ponieważ obok oazy Jerycha ludność ciągle wzrastała, a to na skutek udanych prób z uprawą roli, otoczono po raz pierwszy w historii ludzkości ową oazę murami obronnymi. W ten sposób powstało pierwsze miasto świata. Działo się to w tzw. mezolicie A. W następnym okresie (7. i 6. tysiąclecie przed Chr.) w tzw. neolicie A ludność Jerycha nie wytwarzała jeszcze ceramiki, ale trudniła się rolnictwem. Mury i bramy miasta budowano z dużych kamieni. Okres neolitu A kończy jakaś katastrofa. Czy zburzenie miasta dokonały obce plemiona albo trzęsienie ziemi, tego nie wiemy. W neolicie B mamy do czynienia z inną grupą ludnościową. Grupa ta budowała domy z większą ilością pomieszczeń, a także posiadała inną formę architektury. Kozy stały się zwierzętami domowymi. Początkowo nie potrzebowano się bronić, dlatego mury miasta powstały w późniejszym okresie. Zmarłych grzebano pod podłogą domów mieszkalnych. Z tego okresu pochodzą czaszki, które po usunięciu części mięsnych z twarzy, modelowano na sposób portretu³. Niektóre szkielety były nienaruszone, innym brakowało czaszki, które modelowano. W jakim celu? — tego dokładnie nie wiemy. Przypuszcza się, że miało to jakieś kultyczne znaczenie. Były to czaszki szczególnie czczonych zmarłych, czy trofea zabitych wrogów? — dokładne znaczenie wymyka się naszym badaniom. Może też chodziło o podobny ryt, jaki miał miejsce w Egipcie, tzw. balsamowanie zwłok. Obok czaszek-portretów znaleziono też jedną czaszkę gipsową w stylu maski.

Począwszy od 5. tysiąclecia przed Chr. mamy do czynienia z ceramiką. Ceramiczny neolit Palestyny znany jest najbardziej poprzez Jerycho i poprzez tzw. kulturę Jarmuku (okręg Szaar-ha-Golan leżący w „trójkącie” Jeziora Genezaret, Jordanu i Jarmuku)⁴. Cechą

² K. Kenyon, *Digging up Jericho*, London 1957, passim; por. też K. Kenyon, *Archäologie im Heiligen Land*, Neukirchen—Vluyn 1967, 45nn; oraz J. K. Kozłowski, *Epoka kamienna*, w: L. W. Stefaniak, *Archæologia Palestyny*, dz. cyt., 199—260, szczeg. 246nn.

³ K. Kenyon, *Archäologie...*, dz. cyt., 54nn.

⁴ K. Kenyon, *Archäologie...*, dz. cyt., 62nn.

charakterystyczną tej kultury są pierwsze próby tworzenia sztuki ozdobniczej. Poszczególne naczynia gliniane ozdobione są wzorami kości rybich i żłobkowatymi wstęgami. Mieszkańcy Szaar-ha-Golan trudnili się uprawą roli. Z tym związany był kult. Czczono bowiem boginię matkę jako symbol płodności. Znalezione też tutaj inne przedmioty kultyczne z dziedziny symboliki płciowej.

Neolit Jerycha B bez ceramiki zakończyła nowa warstwa napływowa, dając początek neolitowi Jerycha A z ceramiką. Choć nowi przybysze przynieśli ceramikę, stali jednak na niższym poziomie kulturowym aniżeli ich poprzednicy. Świadczą o tym prymitywne formy osiedli ludzkich. Nowi przybysze nie przejęli kultury miejskiej poprzedników. Domostwa były proste i leżały ponad głębokimi rowami mieszkalnymi. Nie dorównywały one jednak kulturze poprzedników.

Od końca 5. tysiąclecia do około 3. tysiąclecia przed Chr. trwał tzw. chalkolit⁵. Po raz pierwszy pojawia się metal — miedź, używana do wyrabiania różnych narzędzi, chociaż w obiegu były jeszcze narzędzia z kamienia. W 4. tysiącleciu maleje znaczenie Palestyny na korzyść nowych centr kulturowych Mezopotami (Babilonii) i Egiptu. Na koniec 4. tysiąclecia i na pierwszą połowę 3. tysiąclecia przypada tworzenie się miast-państw na obszarze babilońsko-mezopotamskim. Wielką rolę odgrywała w tym okresie świątynia, będąca nie tylko miejscem kultycznym, ale zarazem centrum zarządu, wokół której kręciło się życie codzienne. Także handel zaczyna swoją egzystencję, z racji zapotrzebowania na metale, drzewo i kamienie w okręgu babilońskim. Centralny zarząd trudnił się zaopatrzeniem pól w wodę, budując system kanałów. Prawdopodobnie także w 4. tysiącleciu wynaleziono pismo. Jako materiał piśmienniczy używano miękkiej gliny. Stąd wzięta się forma pisma klinowego.

Z chalkolitu w Palestynie mamy świadectwa archeologiczne z Jerycha i Teleilat Ghassul z lat 4 000 — 3 500 przed Chr.⁶ Liczne grupy ludności kultury ghasulskiej napłynęły do Palestyny. Prawdopodobnie kultura ta wymarła, ponieważ nie mamy żadnych następców kulturowych wczesnego brązu. W Jerychu mamy z tego okresu pierwszą lukę w osiedlaniu się. Domy budowano z ręcznie wyrabianych cegieł, wysuszanych na słońcu. Dachy drewniane zapadały się, kiedy osiedle niszczył ogień. Ściany pokryte były kolorowymi freskami o wzorach geometrycznych. Każdy dom posiadał podwórze na zapa-

⁵ J. Sliwa, *Eneolit*, w: L. W. Stefaniak, *Archeologia Palestyny*, dz. cyt., 261—273, szczeg. 261nn.

⁶ R. North, *Chronique archéologique: Teleilat Ghassul*, RB 67 (1960), 368—370; R. North, *Ghassul 1960 Excavation Report* (Analecta Biblica 14), Rom 1961, passim; J. B. Hennessy, *Preliminary Report on a First Season of Excavations at Teleilat Ghassul*, „Levant” 1 (1969), 1—24; G. Dollfus, *Chalcolithique Ghassul*, „Le Monde de la Bible” 46 (1968), 5—6.

sy. Także wytworzyła się kultura ogrodnicza. Uprawiano drzewa daktylowe i oliwkowe. Pod koniec okresu ghasulskiego doszło do powszechnego zniszczenia kraju. Jakiś czas upłynął, zanim doszło do ponownego zaludnienia.

Nową epokę rozpoczyna ponowna fala przybyszów pod koniec 4. tysiąclecia przed Chr.⁷ Nowi przybysze są nomadami z północy i wschodu. Oni to zakładają osiedla, które przekształciły się w miasta-państwa wczesnego brązu. Z tego okresu posiadamy wiele grobów i to po raz pierwszy wykutych w skałach. Wczesny brąz rozpoczyna się od r. 3100 przed Chr. Poszczególne jego fazy znane są z wykopalisk przeprowadzonych między innymi w Megiddo, Bet Szean, Jerycho, Bet Jerach i innych, a także z chronologicznych danych pierwszych egipskich dynastii. W 3. tysiącleciu powstały wielkie mocarstwa starożytnego Wschodu.

Na początkową fazę wczesnego brązu, który trwał całe tysiąclecie przypada przeddynastyczny okres Egiptu i tzw. Dżemdet-Nasr kultura Babilonii.⁸ Bet Jerach, miasto na południe Jeziora Genezaret otoczone było wtedy ośmiometrowym murem z glinianych cegieł. Budowano miasta nie tylko na równinach, ale także w górach. Pod koniec wczesnego brązu zaznacza się silny wzrost ludności w Transjordanii. Pomimo rozwoju miast, ludność żyła z uprawy roli. Na bardzo małą skalę trudniono się handlem. Także użycie metali było słabo stosowane.

Wczesny okres brązu zakończyła katastrofa. Ostatni mur Jerycha, należący do wczesnego okresu brązu, został pośpiesznie odbudowany, o czym świadczą stare i potłuczone cegły. Budowa muru nie została dokończona, a miasto zniszczył ogień. Z tym zburzeniem kultura miejska przestała tam istnieć na okres wielu wieków. W zaludnieniu Palestyny zaznacza się absolutny przełom. Nowi przybysze byli nomadami, którzy początkowo niszczyli miasta palestyńskie⁹. Z końcem wczesnego brązu zakończyła się egzystencja starożytnego państwa egipskiego i starożytnej kultury sumeryjskiej w Babilonii. W Azji Przedniej pojawia się nowa ludność — Semici. W okresie przejściowym pomiędzy wczesnym a środkowym brązem (2100—1900 przed Chr.) istniały miasta z silnymi osiedlami ludnościowymi w Negebie¹⁰. Nasilenie osiedlania się zaznaczyło się też w Transjordanii, ale dopiero w 13. w. przed Chr.

W okresie przejściowym zaznaczył się ogólny powrót do kultury miejskiej, za wyjątkiem Negebu. Nosicielami nowej kultury (po-

⁷ J. Słiwa, *Epoka brązu*, w: L. W. Stefaniak, *Archeologia Palestyny*, dz. cyt., 274—310, szereg. 274nn.

⁸ K. Schubert, *Die Kultur der Juden*, t. 1: *Israel im Altertum* (Handbuch der Kulturgeschichte), Wiesbaden 1970/1977, 10n.

⁹ J. Słiwa, *Epoka brązu*, dz. cyt., 285.

¹⁰ Na temat tego okresu por. K. Kenyon, *Syria and Palestine* C. 2160—1780 B.C., Cambridge 1965, passim.

cząwszy od r. 1900 przed Chr.) byli Semici Zachodni, zwani Amorytami¹¹, którzy osiedlili się też w okręgu babilońsko-mezopotamskim, gdzie założyli dynastie. Tam, gdzie nie mogli podbić dotychczasowych mieszkańców, pozostawali jako półnomadzi, a nawet jako nomadzi stepowi. Semici Zachodni zmienili w Babilonii i w Mezopotamii starą kulturę semicką i akkadyjską, i dzięki nim zwyciężył ostatecznie element semicki w walce z kulturą Sumerów w okresie sumeryckiego renesansu. Semici Zachodni byli nosicielami kananej-skiej kultury miejskiej w Palestynie i w Syrii. Także Protoizraelici — praprzodkowie Abrahama, Izaaka i Jakuba byli Semitami Zachodni-mi. Z pojawieniem się Zachodnich Semitów zaczyna się prehistoria narodu wybranego. Z pokoleń Semitów Zachodnich wyrósł około r. 1200 naród izraelski.

Wielką rolę w okresie osiedlania się protoizraelskich i wczesno-izraelskich pokoleń odgrywała kultura kananejska¹². Przybysze dzielili wspólnie z Kananejczykami liczne zwyczaje. Dzień powszedni kananejskiej ludności z 2. tysiąclecia przed Chr. znany jest nam z darów, ofiarowanych zmarłym w okresie średniego brązu w Jerycho. Protoizraelici przybyli z pustyni i ze stepów do kraju z wyższą kulturą, zapoznawali się ze zwyczajami kananejskimi, a także przejmowali liczne kananejskie formy kultyczne. Kananejska ludność trudniła się głównie uprawą roli, stąd w religii dominowały kulty płodności, na czele z Baalem, bogiem roli (przedstawionym z rogami byka) oraz z sakralną prostytutką. Owa kultura wywarła wielki wpływ na Izraelitów, czemu sprzeciwiali się w późniejszym okresie prorocy.

Wolno powstający naród izraelski odnosił się nie zawsze negatywnie do zwyczajów kananejskich. Najwyższy bóg kananejski El (imię to oznacza właściwie „bóg”) został przejęty przez protoizraelskie pokolenia patriarchów i zidentyfikowany z „bogiem ojców” przyniesionym przez nich ze stepów. Dlatego też miejsca kultu kananejskiego boga El zostały związane z tradycjami patriarchów. Na uwagę zasługuje fakt, że tradycja Jakuba sięga do miejsc kultu boga El na środkowo-palestyńskim obszarze (okręg Efraima, por. sen o drabnie niebieskiej i wzniesienie ołtarza w Betel — Rdz 28,10—22; 31,13; 35,1—7), podczas gdy tradycja Abrahama sięga do miejsc kultycznych boga El na południu kraju i w Negebie (por. miejsce święte El Olam w Beer Szeba — Rdz 21,33, oraz beduińskie miejsce kultu El Roi w Negebie — Rdz 16,13.14). W Jerozolimie, przed zdobyciem jej przez Dawida, żyła wyłącznie jednorodna ludność kananejska (Jebuzyci). Tutaj istniała świątynia boga El Eljon (najwyższy El). Ową tradycję kultyczną związane w późniejszym okresie z historią Abrahama (Rdz 14,18—20). El Szaddaj, występujący często w trady-

¹¹ K. Kenyon, *Archäologie...* dz. cyt., 133—157.

¹² Y. Aharoni, *Das Land der Bibel. Eine historische Geographie*, Neukirchen—Vluyn 1984, 137nn.

cji patriarchów (w powiązaniu z Abrahamem — Rdz 17,1, w powiązaniu z Jakubem — Rdz 28,3; 35,11; 43,14) oznacza „El góry” (por. akkad. szadu = góra) abli „El jest tak wielki jak góra”. Forma kultu boga El miała wpływ na późniejszy kult w świątyni jerozolimskiej.

Kananejczycy znali również pismo. W Palestynie i w Syrii w 2. tysiącleciu przed Chr. istniały różne systemy pisma. Najważniejsze to: babilońskie pismo klinowe, hieroglify egipskie, synajskie pismo, starosemickie alfabetyczne pismo literowe Kananejczyków. W tych pismach posiadamy bogatą literaturę, zwłaszcza na uwagę zasługują teksty mitologiczne z Ugaryt z 15. i 14. w. przed Chr. Porównanie tych tekstów ugaryckich ze Starym Testamentem, zwłaszcza z prorokami, wskazuje na wielki wpływ starszej literatury kananejskiej na język sakralny starego Izraela. Pokolenia protoizraelskie — nie posiadające własnych tradycji graficznych — posługiwały się systemem kananejskim. Poszczególne elementy kananejskiej mitologii „przystosowane” do biblijnej wiary w jednego Boga przetrwały aż do okresu talmudycznego. W pierwszym historycznym okresie Izraela, w okresie tzw. zdobywania Ziemi Obiecanej dokonał się wielki proces asymilacyjny z kulturą kananejską.

2. JEROZOLIMA W OKRESIE PRZEDIZRAELSKIM

a. N a z w a

Jerozolima zostaje po raz pierwszy wymieniona w egipskich tekstach złorzeczających dwunastej dynastii jako *'wsz'mm*¹³. Słowo to jest transkrypcją kananejskiego *urusalim*, występującego w pismach z el-Amarna. W tekście masoreckim Starego Testamentu mamy *jeruzalem* (ketib). Qere perpetuum domaga się wymowy *jeruzalajim*. Owa wymowa pochodzi zapewne z późniejszego okresu, gdyż nie jest znana w Nowym Testamencie. Za to mamy ją na monetach z lat 66—70 po Chr. Na przyłomie Sanherya (7 w. przed Chr.) jest nazwa *ursalimu*. W protokanonicznych księgach Septuaginty i Apokalipsy św. Jana mamy *jerusalem*, w deuterokanonicznych księgach Starego Testamentu i pozostałych pismach Nowego Testamentu (częściowo Łk i św. Paweł, wyłącznie Mt, Mk i Jan za wyjątkiem Mt 33,37 i Mk 11,1—2) jest grecka forma *jerosolyma*. Samo słowo oznacza prawdopodobnie „miasto (*uru* albo *jeru* = fundacja) boga Szalem”.

b. Początki Jerozolimy

Historia Jerozolimy, w oparciu o świadectwa archeologiczne, sięga końca czwartego tysiąclecia przed Chr. Archeolog Y. Shilo znalazł w r. 1978 w grobach na południu od źródła Gihon ceramikę

¹³ J. Neils, *Jerusalem*, w: H. Haag, *Bibel-Lexikon*, Einsiedeln 1968, 820—831, szczeg. 820.

chalkolityczną i wczesnego brązu¹⁴. To pierwsze archeologicznie udokumentowane osiedle miało charakter wiejski, jeśli nie nawet nomadyczny. Dla porównania, w tym okresie (wczesny brąz) powstały liczne miasta-państwa na żyznych równinach Palestyny. Historia tego osiedla trwała krótko. Już na początku trzeciego tysiąclecia przed Chr. przestało ono istnieć na okres ok. 800—1000 lat. W końcu trzeciego tysiąclecia pojawiają się na terenach żyznego półksiężyca nowi przybysze z pustyni. Ludy te zniszczyły wiele miast palestyńskich, między innymi Jerycho¹⁵. Nowi przybysze przynieśli odmienną nieco kulturę, o czym świadczą ceramika i charakter grzebania zmarłych. Stara kultura miejska upadła na terenach Palestyny. Jej miejsce zastąpił wiejski, a nawet nomadyczny tryb życia nowych przybyszów, gdyż sami byli zapewne nomadami pustynnymi. Pośród nich byli też uciekinierzy z terenów północnej Syrii, uciekający przed akkadyjskimi zaborcami¹⁶.

W latach 2100—1900 przed Chr. (środkowy brąz I) powstało małe osiedle w okolicach źródła Gihon. Świadczy o tym ceramika z grobów Góry Oliwnej. Podobnie jak w pierwszym osiedlu, tak i teraz mamy do czynienia z osiedlem wiejskim.

Środkowy brąz I cechowała stagnacja kulturowa. Od r. 1900 aż do 1750 przed Chr. (środkowy brąz II A) zaczyna się powolny rozkwit. Nowi przybysze z wysoko rozwiniętego wybrzeża syryjsko-libańskiego (centrum Byblos) przybyli do Palestyny i rozwinęli kulturę, którą nazywamy kananejską. W pierwszej fazie środkowego brązu II A (1900—1750 przed Chr.) nie mamy żadnych silnych osiedli warownych za wyjątkiem Megiddo na równinie Jezreel¹⁷. Dopiero w latach 1750—1650 (środkowy brąz II B) osiedla takie jak: Dan, Akko, Taanach, Sychem, Tirza, Gezer, Jerycho i inne stają się warowniami, to znaczy zostają otoczone murami. Także Jerozolima staje się w tym okresie miastem. Przypuszcza się, że powstanie osiedli warownych na terenie Palestyny, zbiega się z sytuacją Egiptu w tym okresie. Od 18. w. począwszy upada potęga Egiptu. Kraj opanowali Hyksosi. Wycofanie się „ramienia egipskiego” z Palestyny połączyło za sobą większą samodzielność miast-państw palestyńskich — zaistniała więc możliwość otoczenia osiedli murami. Jak już wyżej wspomniano osiedle w okolicach źródła Gihon staje się w tym okre-

¹⁴ Y. Shilo, *Jerusalem: the City of David*, 1978, IEJ 28 (1978), 274—276, szczeg. 276; tenże, *City of David*, Excavation 1978, BA 42 (1979), 165—171, szczeg. 169.

¹⁵ K. Kenyon, *Amorites and Canaanites*, London 1966, passim; T. L. Thompson, *The Historicity of the Patriarchal Narratives. The Quest for the Historical Abraham*, BZAW 133 (1974), 144nn.

¹⁶ H. Kühne, *Die Keramik von Tell Chuëra*, Berlin 1976, 115nn.

¹⁷ Y. Yadin, *The Nature of the Settlements During the Middle Bronze IIA Period in Israel and the Problem of the Apeh Fortifications*, ZDPV 14 (1978), 1—23, szczeg. 1nn.

sie miastem. Początki Jerozolimy sięgają więc do okolic źródła Gihon z dwóch powodów: 1. potrzeba wody dla osiedla ludzkiego, 2. źródło Gihon leżało na skrzyżowaniu dróg: Hebron—Sychem, Jerycho—Wybrzeże. Z tego okresu (środkowy brąz II B) pochodzi prawdopodobnie mur długości 12,85 m odkopany przez K. M. Kenyon. W rowie fundamentu znaleziono ceramikę, datowaną na 18/17 w. przed Chr.¹⁸

Jak już wyżej wspomniano, najstarsza wzmianka o Jerozolimie pochodzi z egipskich tekstów zlorzczających, datowanych na przełom średniego brązu IIA/IIB¹⁹. Owe teksty wymieniają miejscowości leżące na drogach handlowych. Jerozolima leżała na skrzyżowaniu dróg, łączących Północ z Południem, Wschód z Zachodem. Wpływ egipski zaznaczył się już w tym okresie. W wykopaliskach Macalistera znaleziono odciski skarabeuszy, pochodzące z 12. i 13. dynastii egipskiej²⁰. Nowo powstałe miasto nie miało takiego znaczenia, jak inne miasta Szefeli, wybrzeża, równiny Jezreel, czy Galilei. Jego znaczenie było więc drugorzędne.

c. Jerozolima okresu późnego brązu

W 16. w. przed Chr. wypędzono Hyksosów z Egiptu i wraz z założeniami 18. dynastii Nowego Państwa zaczyna się ponownie panowanie polityczno-militarne Egiptu nad Palestyną. Pretensje do panowania nad Palestyną rościło również Mitami (czasy 18. dynastii), a w późniejszym okresie (19. dynastia) także królestwo hetyckie, podbijając Mitami. Znaczy to, że niebezpieczeństwo podboju Palestyny istniało od strony południowej i północnej. Królowie egipscy 18. dynastii wysyłali ekspedycje wojskowe do Palestyny drogą morską (wzdłuż wybrzeża), omijając Jerozolimę. Pomimo tego Jerozolima, jak i inne miasta palestyńskie, zależne były od władców egipskich. Nic więc dziwnego, że w okolicach kościoła „Dominus Flevit” znaleziono skarabeusz egipski z czasów Tutmozisa III (1490—1436 przed Chr.)²¹.

Z „listów jerozolimskich” z el-Amarna²² wynika, że państwo jerozolimskie (*u-ra-sa-lim*) rozciągało się od Bet Horon na północy aż do Kegila na południu. Liczbę mieszkańców szacuje się na ok. 2500

¹⁸ E. Otto, *Jerusalem — die Geschichte der Heiligen Stadt*, dz. cyt., 24—25.

¹⁹ W. Helck, *Die Beziehungen zu Vorderasien im 3. und 2. Jahrtausend v. Chr.*, Wiesbaden 1962, 49 i 52; B. Mazar, *The Middle Bronze Age in Palestine*, IEJ 18 (1968), 70nn; E. Otto, *Jakob in Sichem. Überlieferungsgeschichtliche, archäologische und territorialgeschichtliche Studien zur Entstehungsgeschichte Israels*, (BWANT 110) Stuttgart 1979, 163 n.

²⁰ E. Otto, *Jerusalem — die Geschichte der Heiligen Stadt*, dz. cyt., 31.

²¹ E. Otto, *Jerusalem...*, dz. cyt., 34.

²² J. A. Knudtzon, *Die El-Amarna-Tafeln*, Leipzig 1910, nr. 285—290.

osób²³. Nazwisko króla jerozolimskiego Abdi-Hepa (Hepa była żoną hurryckiego boga pogody Teszuba) świadczy o tym, że podobnie jak i w innych miastach palestyńskich warstwą panującą byli nie-semicy Hurryci, sprawujący władzę nad Semitami. Chociaż tron Abdi-Hepa był dziedziczny, potrzebował on potwierdzenia ze strony Egiptu. Zależność od króla egipskiego przejawiała się w regularnym płaceniu trybutu.

W 14. w. osłabła potęga Egiptu za czasów Amenofisa III (1402—1347) i Amenofisa IV Echnatona (1364—1347). W Palestynie zaistniała jakby próżnia, czego następstwem były wzajemne walki pomiędzy miastami-państwami kananejskimi. Najgroźniejszym rywalem Jerozolimy był król Labaja z Sychem, którego państwo rozciągało się od równiny Jezreel na północy aż do państwa jerozolimskiego na południu. Abdi-Hepa zawiązał koalicję przeciwko Labaja, w skład której weszli: król Szuardata z Hebronu, Zurato z Akko, Indaruta z Akszat²⁴. Poparcie otrzymała koalicja ze strony Biridija z Megiddo. Labaja z Sychem szukał z kolei poparcia u Milkili z Gezer. Zięć Milkili, Tagi, panujący na południowym zboczu góry Karmel, przyłączył się też do koalicji. Po śmierci Labaja, Szuardata z Hebronu przeszedł do obozu przeciwnika. Powodem była prawdopodobnie kłótnia z Abdi-Hepa o miejscowość Kegila. Jerozolima została więc „otoczona” wrogami: na północy Sychem, na zachodzie Gezer i na południu Hebron. Tylko wschód, w kierunku pustyni pozostał „wolny”. Abdi-Hepa nie był w stanie płacić trybutu na rzecz Egiptu. Jego położenie było rozpaczliwe. Wysyłał więc nieustannie listy do Egiptu z prośbą o pomoc wojskową. W międzyczasie państwo jerozolimskie zostało „okrojone” przez wrogów: Szuardata zajął Kegila na południu; na zachodzie uderzyli Milkili z Gezer, Szuardata i Tagi, i opanowali miasto Rubuda; na północy odpadło miasto Bet Horon. Egipskie trupy wojskowe, stacjonujące w Jerozolimie, przeniosły się do Gazy. Miasta: Gaza, Askalon i Lachisz przyłączyły się do wrogów Jerozolimy. Do tego doszło niebezpieczeństwo ze strony grasujących band Hapiru. Inne niebezpieczeństwo groziło Abdi-Hepa od żołnierzy zaciężnych i dezertersów. Król ten prosił więc błagalnie o pomoc z Egiptu albo o umożliwienie mu ucieczki z miasta. Jak potoczył się los Jerozolimy i jej króla Abdi-Hepa, nie wiemy. Na podstawie Starego Testamentu przypuszczać możemy, że upadek miasta, zasygnalizowany w korespondencji z el-Amarna trwał aż do 11. w. przed Chr.

Nowe państewko na terenie dawnego państwa jerozolimskiego powstało jako związek miast: Gibeon, Kiriat—Jearim i Beerot (Joz

²³ J. Wilkinson, *Ancient Jerusalem its Water Supply and Population*, PEQ 106 (1974), 33; M. Broshi, *La population de l'ancienne Jérusalem*, RB 82 (1975), 8.

²⁴ W. Helck, *Die Beziehungen.....*, dz. cyt., 188—189.

9,17)²⁵. W państwie jerozolimskim znajdowały się osiedla kananejskie. Tutaj żyli Hiwwici, a także izraelskie pokolenia Judy i Beniamina²⁶. Z zachodu napierali Filistyni. W skład pokolenia Beniamina wchodziły miejscowości: Rama, Mizpa, Gibea i Geba. Centrum pokolenia Judy stanowiło Betlehem. Granica pomiędzy tymi pokoleniami przebiegała na południu od murów Jerozolimy poprzez dolinę Hinnom. Równina Refaim, leżąca „na przedmieściach” Jerozolimy należała do Judy. Miasto Nob, rozciągające się na Mont Scopus należało do Beniamina. Tak więc państwo jerozolimskie zostało „okrojone” z własnego terytorium i ograniczone do samego miasta. Zdobyć tak słabego miasta było kwestią czasu. Zdobyć Jerozolimy przez Dawida zapoczątkowało nową karierę miasta, odgrywającego dotąd drugorzędną rolę.

d. Historia wykopalisk archeologicznych w Jerozolimie

Początki naukowych, historyczno-topograficznych prac w Jerozolimie sięgają r. 1838, kiedy to biblista, specjalizujący się w Starym Testamencie, E. Robinson przybył do Jerozolimy²⁷. W swoich badaniach topograficznych zlokalizował on wiele miejsc historycznych, między innymi tzw. „łuk Robinsona” w zachodnim murze świątyni, nazywany tak ku jego czci. Uważał on też tradycję Grobu Pańskiego za wiarygodną, co było początkiem ożywionej dyskusji. Jego prace kontynuowali C. Wilson i niemiecki budowniczy na służbie tureckiej C. Schick. Od r. 1848 aż do śmierci w r. 1901 żył C. Schick w Jerozolimie. Zajmował się on głównie rekonstrukcją historii Muristanu.

Kapitan C. Wilson przybył do Jerozolimy w r. 1864 z polecenia Palestine Exploration Fund, założonego w r. 1862 w celu dokonania map historyczno-kartograficznych Palestyny. Odkrył on między innymi drugie dojście do zachodniego placu świątynnego, nazwanego później „łukiem Wilsona”.

W r. 1867 jego prace kontynuował angielski kapitan C. Warren. On to dał początek archeologii wykopaliskowej w Jerozolimie. Jego prace koncentrowały się wokół placu świątynnego i wzgórza południowo-wschodniego. Ponieważ władze tureckie zakazały mu prowadzenia prac archeologicznych w Haramie, przeniósł się on do tu-

²⁵ A. Kuschke, *Gibeon*, w: BRL², 97—98, szereg. 97.

²⁶ M. Weinfeld, *Reviews.*, IEJ 26 (1976), 61n.

²⁷ Poniższe dane pochodzą z: E. Otto, *Jerusalem — die Geschichte der Heiligen Stadt*, dz. cyt., 13—20; Y. Yadin, *Jerusalem Revealed. Archaeology in the Holy City 1968—1974*, Jerusalem 1975, 131nn; K. Kenyon, *Jerusalem*, EAE II, 591—597; bibliografia por. E. K. Vogel, *Jerusalem*, HUCA 52 (1971), 44—49; B. Mazar, G. Cornfeld, *Der Berg des Herrn*. Neue Ausgrabungen in Jerusalem, Bergisch Gladbach 1979, 24nn.

nelu, gdzie drążył 25 metrowe sztolnie, aby stąd dostać się do fundamentów murów placu świątynnego. Wiele zasłużył się on na polu badań wczesnej historii miasta. Znalazł on bowiem fragment muru biegnącego w kierunku południowo-wschodnim wzgórza, począwszy od rogu muru Heroda. Znaczy to, że starożytne miasto jerozolimskie rozpościerało się na wzgórzu południowo-wschodnim, a nie jak dotychczas uważano na tzw. „górze Syjonu”, to jest na południowo-zachodnim wzgórzu. Zbadał on też tzw. „sztolnię Warrena” — dojście do źródła Gihon, nazwane ku jego pamięci. Owa sztolnia potwierdza powyższą tezę o pierwotnym osiedlu ludzkim na południowo-wschodnim wzgórzu jerozolimskim.

Krótką kampanię archeologiczną przeprowadził niemiecki biblista H. Guthe w r. 1881 na wzgórzu południowo-wschodnim oraz w tunelu Ezechiasza. Prace archeologiczne zakrojone na większą skalę, w rodzaju C. Warrena, przeprowadził J. Bliss wspólnie z architektem A. C. Dickie na obszarze pomiędzy południowo-zachodnim a południowo-wschodnim wzgórzem. Obydwaj stwierdzili dwufazowe tworzenie się fortyfikacji miejskich od południowo-zachodniego wzgórza począwszy, poprzez centralną dolinę, aż do dolnej sadzawki Siloe. Ponadto wyjaśnili historię budowy bizantyjskiego kościoła Siloe w górnej sadzawce Siloe.

W latach 1909—1911 pracował kapitan M. Parker na południowo-wschodnim wzgórzu. Prace rozpoczął on przy źródle Gihon i w tunelu Ezechiasza, a także na terenie rozciągającym się na zachód od źródła. Głównym jego celem było znalezienie skarbu świątynnego z czasów Salomona. Kiedy potajemnie zaczął grzebać w pobliżu Haramu, musiał kraj pospiesznie opuścić, prześladowany przez władze tureckie. Owoce prac Parkera spełzłyby na niczym, gdyby nie o. H. Vincent, biblista i archeolog francuski, który zajął się publikowaniem osiągnięć Parkera. Ok. 50 lat spędził Vincent w Jerozolimie, stając się „patriarchą archeologii Jerozolimy”. Opublikował cały szereg ceramik wczesnego i środkowego brązu, potwierdzając tezę o pierwotnym osiedlaniu się na wzgórzu południowo-wschodnim w czasach przedizraelskich. Także na tym samym wzgórzu należało szukać śladów Jerozolimy czasów Dawida i Salomona. Księgi Królewskie Starego Testamentu mówią o grobach królewskich w Jerozolimie. Już J. Bliss szukał je na wzgórzu południowo-wschodnim, jednak bez rezultatu. W latach 1913—1914 problemem tym zajęła się francuska ekspedycja Rothschilda pod kierunkiem R. Weill. W ramach prac odkopano dwie jamy, które zinterpretowano jako groby królewskie z czasów przed niewolą babilońską. Odkopano też fragmenty tarasów i murów, a także kanał wodny, prowadzący od źródła Gihon na południe, datowany na czasy Salomona. Największym odkryciem ekspedycji było znalezienie epigrafu synagogałnego Teodotosa z czasów herodiańskich.

W czasie pierwszej wojny światowej władze nad Palestyną przejęli Brytyjczycy. Zmiana rządu wpłynęła korzystnie na prace archeologiczne Jerozolimy. Irlandzki profesor R. A. S. Macalister wspólnie z J. G. Duncan rozpoczął prace wykopaliskowe w r. 1923, kontynuując je w latach 1924—1925 na południowo-wschodnim wzgórzu. Powyżej źródła Gihon znaleziono fragmenty fortyfikacji miejskich, między innymi odkopano tzw. „wieżę Macalistera”, datowaną na czasy monarchii dawidowo-salomonowej, oraz nieco dalej na północy przedizraelski mur skarpowy, tzw. „rampę jebuzyczą”.

W latach 1927—1928 pracowała tutaj kolejna ekspedycja angielska pod kierunkiem J. Crowfoota i G. W. Fitzgeralda. W porównaniu z poprzednimi ekspedycjami, zajmującymi się wschodnim zboczem południowo-wschodniego wzgórza, obecna wyprawa skoncentrowała się na zachodnie zbocze tegoż samego wzgórza, dokonując cięcia archeologicznego w kierunku doliny centralnej. Ważnym osiągnięciem wyprawy było odsłonięcie bramy na zachodniej stronie południowo-wschodniego wzgórza. Do momentu prac K. M. Kenyon w latach 1961—1967 historię osiedla jerozolimskiego rekonstruowano na podstawie prac archeologicznych R. A. S. Macalistera i J. Crowfoota. Według nich pierwotne osiedle rozciągało się na grzbiecie wzgórza południowo-wschodniego, wyjąwszy wschodnie i zachodnie zbocze. Paralelnie do prac archeologicznych Macalistera i Crowfoota, archeologowie L. A. Mayer i E. L. Sukenik pracowali 500 m na północy od Bramy Damasceńskiej, znajdując części murów obronnych, biegnących w kierunku zachodnim, które to E. Robinson w części zachodniej zidentyfikował jako „trzeci” mur północny Jerozolimy z czasów króla Heroda Agrypy I.

Lata trzydzieste cechowało otrzeźwienie po entuzjastycznych pracach na południowo-wschodnim wzgórzu. Spodziewano się zbyt dużo po wielkiej starożytnej metropolii, a tymczasem nie znaleziono zbyt wiele. Nic więc dziwnego, że przeprowadzono w tym czasie zaledwie nieliczne badania archeologiczne. W latach 1934—1940 C. N. Johns kopał w cytadeli. Celem jego prac było wyjaśnienie zachodniego systemu obronnego starożytnej Jerozolimy na wzgórzu zachodnim. Pewnym okazało się istnienie hasmonejskiego muru miasta, który został w epoce herodiańskiej wzmocniony przez jedną z wież Herodowej cytadeli, której fundamenty zachowały się w dzisiejszej „Wieży Dawida”. W r. 1931 oraz w latach 1937—1938 pracował R. W. Hamilton nad północnym murem starożytnego śródmieścia w obrębie Bramy Heroda i Bramy Damasceńskiej. Udowodnił on, że północna granica Aelia Capitolina przebiegała w Bramie Damasceńskiej.

Druga wojna światowa oraz walki związane z powstaniem nowego państwa uniemożliwiły przeprowadzenie prac archeologicznych. W latach pięćdziesiątych pracował B. Bagatti na Górze Oliwnej w obrębie kościoła „Dominus Fleuit” i odkopał, oprócz kaplicy bizantyjn-

skiej z 6 w. po Chr., cmentarzysko z okresu średniego brązu. Wielkie nasilenie prac archeologicznych miało miejsce w latach 1964—1967, kiedy to dyrektor British School of Archaeology w Jerozolimie K. M. Kenyon zajęła się wykopaliskami²⁸. Poza wykopaliskami w ogrodzie armeńskim tzw. Muristan, w dolinie centralnej i na południowo-zachodnim rogu Haramu, głównie zajęła się ona południowo-wschodnim wzgórzem, bazując na pracach Macalistera. Ona to położyła fundament pod przyszłe rekonstrukcje wczesnego stadium osiedlania się na wzgórzu południowo-wschodnim. Pracowała także przez jakiś czas na południowo-zachodnim wzgórzu, ograniczając się do ogrodu armeńskiego.

Paralelnie do jej prac zajął się J. Hennessy badaniem „drugiego” i „trzeciego” muru północnego, bazując na wynikach badań R. W. Hamiltona doszedł on do wniosku, że południowy Muristan dopiero w okresie Hadriana (2 w. po Chr.) pokryty został budowlami. Znaczy to, że Grób Pański leżał poza murami miasta w czasach króla Heroda. Do tego samego wniosku doszli U. Lux i K. Vriezen, pracując w ramach Instytutu Ewangelickiego dla badań starożytnej Ziemi Świętej, kopiąc pod luterzańskim kościołem Zbawiciela w Muri-stanie w latach 1970—1971 i 1972—1974.

Nasilenie prac archeologicznych datuje się od r. 1967, kiedy to archeolodzy izraelscy otrzymali dostęp do starożytnych miejsc Starego Miasta. W ciągu 10 lat zrobiono olbrzymi postęp w archeologii Jerozolimy — ustalono więcej dat archeologicznych aniżeli w ciągu ostatnich 100 lat. Punkt ciężkości wykopalisk archeologicznych spoczywał głównie na południowo-zachodnim rogu Haramu, w żydowskiej dzielnicy Starego Miasta a od r. 1978 także na południowo-wschodnim wzgórzu. N. Avigad kierował pracami archeologicznymi w dzielnicy żydowskiej i doszedł do następujących wyników: wzgórze zachodnie było zamieszkałe w 8 w. przed Chr., a w późnym okresie przed niewolą babilońską otoczone zostało murami miejskimi, tzn. weszło w skład miasta. Ów rezultat potwierdzili: M. Broshi, pracując w pobliżu „Domu Kajfasza” na południu od Bramy Syjońskiej w latach 1971—1972, następnie w ogrodzie armeńskim w r. 1971, oraz R. Amiran wraz z A. Eiton na podstawie badań w cytadeli w latach 1968—1969. W celu zrekonstruowania historii fortyfikacji Jerozolimy, przeprowadzono wykopaliska na południowym murze Starego Miasta (J. Margovsky i M. Broshi) oraz na północnym murze „Sukenika” (S. Ben Arieh i E. Netzer). Wielkie znaczenie dla archeologii Jerozolimy mają prace na południowo-wschodnim wzgórzu, gdyż tutaj miały miejsce historyczne początki miasta, oraz tutaj położona była świątynia izraelska, mająca znaczenie zarówno dla żydów, jak i muzułmanów.

²⁸ K. Kenyon, *Digging up Jerusalem*, London 1974, *passim*.

Prace archeologiczne rozpoczął kapitan C. Warren w r. 1868 grzebiąc tunele w ziemi, gdyż władze tureckie nie zezwoliły na powierzchniowe przeprowadzenie wykopalisk. Dopiero 100 lat później w r. 1968 B. Mazar mógł na powierzchni w pobliżu południowo-zachodniego rogu Haramu owe zamiary skutecznić. Odsłonięto część południowego i zachodniego muru herodiańskiego, widocznego dotąd jako tzw. „Mur Placzu”. To przedsięwzięcie rozwiązało problem dojścia do świątyni Heroda od strony południowej i zachodniej. Zrekonstruowano także historię terenu przy południowo-zachodnim rogu Haramu od czasów monarchii izraelskiej aż do wczesnego okresu islamskiego. Główne zasługi dla rekonstrukcji historii okresu herodiańskiego poniósł B. Mazar. Wniósł on też niektóre poprawki do badań archeologicznych, np. „Mur-Ofel” C. Warrena, datowany na okres przed niewolą babilońską, pochodzi z okresu bizantyjskiego. Niezaprzeczalnym faktem pozostaje jednak teza Warrena o początkach historii Jerozolimy na wzgórzu południowo-wschodnim, co poparła także K. M. Kenyon. Pomimo wielu osiągnięć na wzgórzu południowo-wschodnim, pozostaje wiele problemów nierozwiązanych, zwłaszcza odnośnie do części południowej tego wzgórza. Nic więc dziwnego, że w r. 1978 Y. Shilo rozpoczął prace na wspomnianym wyżej wzgórzu. Na wyniki prac trzeba jeszcze poczekać. Według E. Otto stoimy dopiero na początku historii badań archeologicznych w Jerozolimie²⁹. W obliczu ogromu materiału archeologicznego brak, jak dotychczas, solidnej syntezy.

Wiedeń

KS. NORBERT MENDECKI

Ks. Stefan Szymik MSF

WSPÓŁCZESNE METODY ANALIZY TEKSTU BIBLIJNEGO NA PRZYKŁADZIE Mk 5,1–20

Papieska Komisja Biblijna wydała w 1993 roku bardzo ważny dokument *L'interpretazione della Bibbia nella Chiesa*, który w całości został poświęcony nowym metodom i sposobom interpretacji Biblii¹. Wspomniany dokument porządkuje, przedstawia i krytycznie ocenia poszczególne metody, jest zatem doskonałym przewodnikiem po tym skomplikowanym terenie.

W niniejszym artykule pragniemy zająć się perykopą o uzdrowieniu opętanego z Gerazy (Mk 5,1–20), ale w istocie chodzi o prak-

²⁹ E. Otto, *Jerusalem...*, dz. cyt., 20.

¹ Zob. *L'interpretazione della Bibbia nella Chiesa* (Collana Documenti Vaticani; Città del Vaticano 1993).